

KŐBÁNYAI JÁNOS

Emlékezetvesztés az irodalomban

Az első világháború magyar prózairodalma

Az évfordulós megemlékezések egyaránt jellemzik azt a kort, amelyet felidézni kívánunk, s azt, amely rászánja magát a visszatekintésre. E két korszak/idő között hömpölyög a képlékeny s csak nagy sokára megszilárduló emlékanyag, amelyből kijegecesedik a „kollektív emlékezet”. Szerencsésebb esetekben az egész nemzeti kollektívumé, kevésbé szerencsés, mert megosztó esetekben pedig meg kell különböztetnünk a nemzet jól körülhatárolható csoportjai és azok elkülönült kulturális erőtereiben élő kollektív emlékezeteket. Ezért lényeges megismerni a változó hőfokokon és hangsúlyokkal fortyogó emlékezetmunkát, mert itt érhető tetten az az írói, sőt, az az „önéletrajzírói” munka, amelynek kohójában megformálódik az egy-egy kollektívum vagy nemzet önmagáról alkotott képe. Amely ugyanúgy fikció, mint egy magát fikciónak is nevező regény. Általában ez utóbbi sem fikciós igénnyel készül, hanem ugyanazzal a céllal, mint a történelemtudomány fikciója: nevezetesen, hogy a szerzőjében munkáló (történelmi) igazságot és a közvetlen vagy közvetett tapasztalatot, valamint más forrásokból nyert tudást egy történet vagy egy problémakör keretében elbeszélje.

A tudományos és szépirodalmi epika meglepően azonos célok érdekében és azonos módszerekkel dolgozik. Inkább az a meglepő, hogy ezeket az egymással oly azonos irányú folyamatokat – az emlékezetmunkát és -politikát – elkülönült tudományágak vizsgálják. Ezért lenne lényeges megtalálni az egymást megtermékenyítő mezsgyét a történettudomány és az irodalomtudomány között: a módszert, amely az irodalom anyagát képes integrálni a történettudományba, annak meghatározó forrásaként. Felmutatni a szépirodalmat mint médiumot, amely olyan alapvető jellemzőkkel képes kiegészíteni egy-egy kor képét, mint a történelemtudomány hagyományos forrásai: a levéltárak adatsorai, parlamenti ülések jegyzőkönyvei vagy a statisztikai hivatal sokoldalú mutatói. Ugyanis az irodalom alkotásai mindezeknek a koncentrált, sűrített s ami lényegesebb: *érzelmi* adathordozói. Nincs, ami jobban hozzátartozna az emberhez, mint a saját tapasztalatai és az ezekre reagáló érzései, ezért a történettudománynak is illene érzékletessé tenni a valóságanyagot a maga elbeszélésében.

Az irodalomtudomány persze eddig sem nélkülözhetette a történettudomány eredményeit. Egy-egy epikai teljesítmény háttérét tanulmányozva – legtöbbször az esztétikai érték és a történelmi hitelesség közös eredőire kérdezve – a történettudomány elbeszélését hívják segítségül. Még egy-egy lírikus életműve sem értelmezhető a körülötte zajló eseménysor be- és visszacsatolása nélkül. Vajon Vörösmarty kései költészete értelmezhető-e az 1848-as szabadságharc bukása és az abszolutizmus kora átható ismerete és elemzése mellőzésével? Mindennek a fordítottja viszont ritkán fordul elő – noha egy-egy regény (az úgynevezett „szövegirodalmat” leszámítva) meghatározó tanúja a

kornak –, különösen, ha mozgósítjuk hozzá az irodalomtudomány hagyományos eszközeit: a regény írója portréjának megrajzolását, vagy a recepciótörténet feldolgozását.

Történet nélkül nincs emlékezet és nincs élet. E nélkül nem lebeghetünk az idő és a tér dimenziójában. Ezért az előttünk eltelt időről éppúgy szükséges az igazoló okmány, ahogy személyi igazolványainkkal igazoljuk magunkat a hatóság előtt. Nem véletlen, hogy az emberi kultúrák expozíciói ilyen alapozó (teremtés)történetekkel indulnak. Később az uralkodó, a hatalom alkalmazza a hivatásos krónikást, hogy feljegyezze és értelmezze az éppen aktuális jelent legitimáló krónikát. E legitimációt szolgáló funkciónak legalább akkora a jelentősége, mint a hatalmat fenntartó intézményrendszernek vagy elnyomó apparátusnak. Azonban ennek a történetnek az ingatag sebezhetőségét már a kortársak, a fennálló rend ellenlábasai, vagy elszenvedői is tudják, vagy érzik. Ezért a kollektív emlékezettté váláshoz a társadalom legkülönbözőbb rétegeinek az egyéni és kollektív tapasztalatain nyugvó elbeszélésének is hozzá kell járulnia. Ez az irodalom médiumában tör a felszínre – a viszonylag késői szakosodását megelőzően, próféták, sámánok, igricek, vagy a népköltészet önkifejezéseit homogenizálva. A modern kor a szépirodalom diskurzusába kanalizálta a kollektív történetmondást, mint emlékezetet megalapozó funkciót. (Sőt: legújabb korunkban e történetek *vizuális* továbbmondásával. Hiszen nincs olyan jelentős, az emlékezetben maradásra igényt tartó történet, amelyből ne készülne filmadaptáció.)

Itt is felvethetjük a tyúk vagy a tojás elsődlegessége kérdését: azaz, mi építkezik miből? A kollektív emlékezetbe kerülő narratíva „hitelét” mi alapozza meg inkább, az irodalmi, vagy a történetírói elbeszélés? Alighanem biztonsággal megállapíthatjuk, hogy a magyar nemzet történetét átfogó „mindennapi” tudatunkat inkább alakították Jókai Mór, Gárdonyi Géza regényei, mint a szaktudományok eredményei. (Sok hasonló intenzitású szerzőt nehéz lenne említeni, s ezzel már a szűkebben vett témánkhoz közelítünk.) Ezért nem lehet elégszer hangsúlyozni az irodalomnak és az irodalmat kánonba, emlékezetbe segítő recepciónak a lényegi funkcióját és felelősségét. Ez a konkrét tárgy nélküli fejtegetés azzal a kérdéssel mélyíthető tovább, hogy miről tudósíthat egy tény, ha a kollektívum történetének (emlékezetének) az elbeszélése hiányos? Ha a kollektívum (a nemzet) nem rendelkezik elbeszéléssel a vele megtörtént eseménysorozat egy-egy meghatározott idejéről, fordulópontjáról, avagy traumájáról. Múltja olyan konfliktusos mozzanatairól, amelyek nagyon is meghatározzák – *mégpedig a feldolgozatlanság okán negatívan* – jelene mindennapjait.

Vajon pótolható-e ez? Vagy valami más helyettesítheti az emlékezetkiesés okozta űrt? Nincs konkrét válaszom, csak abban vagyok bizonyos, hogy az emlékezetkiesés nem a véletlen műve, s az okainak felderítésével közelebb kerülhetünk... mihez? Erre a leggyötrőbb válaszolni. Eljuthatunk-e valamilyen traumáktól megszabaduló állapothoz posztumusz módon? Elhozhat-e áldottabb állapotokat az emlékezetvesztésre rámutató, s annak űrjét bestoppoló posztumusz diskurzus? Egy Atlantisz-irodalom föllelése és újraolvasása, netán újraírása, vagy csak pusztán: megírása? Az emlékezethiány, vagy az emlékezeteltérítés betegségben tartja a jelenlegi kollektívumot – az „akkor még meg sem szület-

tem” oly meddő kibúvói dacára. Ugyanis az egyszer megtörtént esemény emléke kérdés nélkül, de annál visszautasíthatatlanabban jelöli ki az örököseit, s ezért a ki nem beszélt/írt, s ezzel a még nem hatástalanított emlékhez oly végzetesen hozzá van láncolva.

Ha valamikor és valamiben, akkor leginkább az emlékezet problémáiban lenne tanácsos összefognia a történet- és az irodalomtudománynak, s kialakítania interdiszciplináris megközelítési módszereket. Mind a kutatásban, mind a recepcióban. Attól a felismeréstől is vezetve, hogy az emlékezetkiesés kóros állapot, s ezért messze túlmutat a tudományos vagy értelmiségi diskurzuson.

* * *

Hadd tegyek még egy kitérőt. Ha leírom, kiejtem a *világháború* szót/fogalmat, akkor rögtön elébe tolakodik az elsőnek a második világháború, amely időben közelebb van hozzánk. De nemcsak ezért homályosítja el az első emlékét, hanem romboló intenzitása és mai emlékezetpolitikát nyomasztó terhei révén is. Azaz: nehéz a ma is eleven sebei és megosztottsága mögül az első, már-már békebelivé aranyozódott világégésre koncentrálni a második árnyékában.

Úgy tűnik tehát, hogy lehetetlen a két világháborút elválasztani egymástól, mert a korszak, amely erre emlékezik, átesett a második traumáján is. Ezért csak e két háború összevonása révén nyerheti el az első világháború a szerves helyét és funkcióját az emlékezéssé nyugvó tudatban. Csak a második világháborúval összehasonlítva, a vele való szerves kontinuum kontextusában juthatunk el az első világháborúhoz, mint az európai civilizáció második Apokalipszise origópontjához. Ebben a felfogásban a „Nagy Háború” hirtelen kiszínesedik, élővé válhat – mindennapjaink részévé. Kérdés: a magyar irodalom ismerte, ismeri-e ezt az összefüggést? Elvégezte-e, s ha nem, miért nem végezte el a „békévé oldó” emlékezés gyász munkáját?

* * *

Mielőtt számba vennénk (és számon kérnénk) az első világháború (a második világháborúval összevetett) prózairodalmi termését (azaz: a kollektív emlékezetbe rögzítése mozzanatait), vázoljuk fel a „Nagy Háború” epikai helyzetét.

1. Hely – Politikai tér

Az első világháború nem Magyarország, hanem az Osztrák-Magyar Monarchia háborúja volt. Ugyanakkor nem független a magyar történelemtől, cselekvéstől, a társállammal szembeni háborúk előzményei sorától, hiszen ezek révén jött létre a sajátos társállami konstrukció. A háború négy éve – ez már az idő dimenziója is – éppen az ebből a nagybirodalmi státuszról történő kiszakadás története is egyben. Ez a magyar középkor utáni újra függetlenné válás ideje. Mely függetlenné válásban nincs sok öröm, annál több tragédia – emberélet, terület- és biztonságvesztés. Belehajíttatás

egy ellenséges világba, amely eddig nem mutatta ezt az ellenséges arcát – noha ez az attitűdje észlelhető volt. (Vajon az irodalom kollektív emlékezése észlelte-e a veszélyt, vagy felült a birodalmi álmoknak? Ez külön vizsgálatot kívánna.)

Ugyanakkor – a második világháborúval ellentétben – magára az ország területére (néhány rövid epizódot leszámítva) nem terjedt ki a hadviselés. A háború a történetben oly meghatározó három helyen játszódott: a hátszágban, a fronton (az ország határain kívül), valamint a fogolytáborokban szerte Európában.

2. Az idő

1914–1918. A modern kor kezdete a Monarchia társországában, Magyarországon – évszázadnyira lemaradva Európától, amely éppen a modern kor felvetette problémáit igyekezett levezetni az első világháborúban. A feudalizmus lebontása lassú, de sikerrel bízató szakasza még gyerekcipőben járt. A bízató folyamatot megtörte a háború, s e törés kimenetele egy máig meghatározó vágányra – *kitérőre* – kényszerítette Magyarországot, illetve az igazi szereplőt: a magyar társadalmat. A kurta négy év ideje is két részre osztható: a határpont 1916 lehet, amikor még nem merültek ki a magyar társadalom lelki és gazdasági tartalékai, s a háború sikeres befejezése sem volt kilátástalan: dacára a már akkor is megmutatkozott és előre nem látott veszteségnek.

Előreugorva a következő epikai elemig – s szereplőig – ez a hangulat, s a premodern társadalom (mint később kiderül, csak látszólagos) egysége leginkább az itt nem vizsgált, de nagyon is fontos lírában mutatkozott meg. Ekkor jelent meg két reprezentatív antológia – a kollektív emlékké alakítás igényével: *Háborús versek könyve: magyar költők 1914-15-ben*, valamint a *Háborús antológia*.¹ Ezekben az antológiákban – szinte először, de egyben utoljára is – együtt szerepelnek a magyar és magyar zsidó költők legkülönbözőbb nemzedékei és irányzatokhoz tartozó csoportjai, az együvé tartozás lelkesedtségében. Ebben az anyagban csak a késői történelemből visszanezve rajzolódik ki a magyar zsidó költők – Kiss Józseftől Gábor Andorig, Egyed Tamástól Szép Ernőig, Somlyó Zoltánig – kompenzáló túllelkesültsége, amely az ingatag társadalmi helyzetük szervessé erősödését remélte a háború tűz- és vérkeresztségében. (Ahogy ugyanezeknek a költőknek az 1919 utáni költészete e roppant csalódás körül kristályosodott ki.)

A második szakaszban, a következő két év alatt a háborúhoz való viszony megváltozott. Ezt a líra sokkal mélyebb s naplószerűen naprakész médiuma érzékibben, s direktbben közvetítette, mint a próza. S mivel ez a megváltozott helyzet a „rohanunk a forradalomba” folyamatot is dokumentálja – igen gazdagon, s a mából visszanezve igen meglepő szereplőkkel.²

¹ *Háborús versek könyve: magyar költők 1914-15-ben*, szerk. SZABOLCSKA Mihály, Bp., Singer és Wolfner, 1916; *Háborús antológia*, szerk. GYULAI Ágost, Bp., Az Élet, 1916.

² Egy igen gazdag – közel kétezer oldalas – merítésű antológia jól foglalta össze a mozzanatot, és egyúttal rávilágít az emlékezetkiesés okaira is. „Mindenki ujkra készül...”: *Az 1918/19-es forradalmak irodalma*, szerk. FARKAS József, Bp., Akadémiai, I–IV, 1959–1967.

3. Szereplők

A háború szereplője: maga a magyar társadalom. A katonák aktívan, a hátország egész társadalmá pedig passzívan, vagy a szereposztásban számukra kijelölt szerepekben. (A katonák helyére lépő nőket a gazdaságban, vagy az egyetemeken nehéz passzív szereplőkként felfogni.)

Az első világháborúban került először alkalmazásra az általános hadkötelezettség. Ezért az egész magyar társadalom felnőtt férfilakossága részt vett a hadviselésben. Azaz a folyamatos életveszély kialakította helyzetben, a lövészárkokban, a csataterén, a fogolytáborokban egy premodern, a feudalizmust le nem bontott társadalom tagjai kerültek közös térbe – először a magyar történelem során. A hadsereg hivatásos és tartalékos (önkéntes) tisztekből, hivatásos tiszthelyettesekből, s közkatonaiból állt. A látszólag konvencionális katonai hierarchia azonban jól elkülöníthető, s egymással főleg kulturális, azaz a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyeknél is mélyebb törésvonalakat is lefedett. A hivatalos tiszti állomány tagjai a letűnt feudális vezető osztályokból, vagy a hozzájuk asszimilálódókból rekrutálódott. (A hadsereg külön „szakmai” hierarchiája révén – a születési előjogokat megkerülve – be lehetett jutni a vezető osztályok közé.) A nemesi osztálynak a katonatiszti kasztban folytatódó, vagy szigetként fennmaradó, anakronisztikus vezető pozícióját szolgálta ki, azzal azonosult az alsóbb néposztályokból verbuválódott tiszthelyettesi kar.

Az önkéntes (tartalékos) tiszti pozícióhoz műveltségi cenzus révén lehetett jutni. Ez megillette a középiskolai érettségivel rendelkezőket. Békeidőben az előírt iskolai bizonyítványt megszerzők egy éves tiszti kiképzésben részesültek. A tartalékos tiszti státus a feudális elemeket életben tartó társadalomhoz asszimilálódás-integrálódás fontos elemének számított, hiszen kardviselésre, párbajképességre jogosított, azaz formális egyenlőségre, amely persze soha nem konvertálódhatott igazi egyenlőséggé. A háborúban – amelynek következményeit és nem várt fejleményét senki nem láthatta előre – ez a pozíció tényleges parancsnoki helyzetbe hozott alsóbb osztályokba tartozó tiszteket. E ténynek a súlyát még az is növelte, hogy a háború első éve után a hivatásos tisztek eleste vagy a kiképző feladatok ellátása okán a hátországba történt visszavonásuk miatt az első világháborút az Osztrák-Magyar Monarchia hadserege tartalékos tisztek irányítása alatt vívta. Mivel ez a pozíció műveltségi (s ezért közvetve anyagi) kritériumokhoz volt kötve, ezért ebbe a rétegbe (a népességben elfoglalt helyükhöz képest rendkívül magas arányban) zsidók kerültek. Szintén az ő pozícióikat erősítette, hogy mindannyian „von Haus aus” bírván a német nyelvet szintén számárányuknál messze népesebb helyet foglalhattak el a k.u.k. hadsereg adminisztrációjában. A hadsereg zömét, a legénységet, a társadalmi hierarchia legszélesebb talapzata, az „istenadta nép”, az akkor még jobbágy-sorból, a hagyományos társadalomból alig kilépett parasztság (és cselédség), valamint a munkásság adta: az akkori nemzetiségek színes szötteének fragmentálásában.

A harminc évvel később folytatott hadviselésben nem vettek részt a nemzetiségiék. És a zsidók sem – bármilyen érdemeket is szereztek az első világháborúban. A munka-

szolgáltatás-rabszolgaság „mozgó vesztőhely” intézménye nem tekinthető részvételnek, hacsak nem az első világháborúban a fent említett, s oly szembeötlően nagy számban a zsidókat illető pozíciókra válaszoló revansként.

4. Cselekmény

Maga a háború. Látszólag a háború az idegen hatalmak hadserege ellen folyt, nagyhatalmi és birodalmi érdekekért. Amelyben persze szerepet játszottak a magyar vezető osztályok aspirációi is: a Török Birodalom szétesése nyomán keletkezett területek (népek) „civilizálása”, gyarmatosítása jól jövedelmezőnek látszott. A Monarchia farvizén egy nagyhatalmi helyzet elérése – legyőzve a jogos félelmet a szláv túlsúly növekedésétől – egy darabig egy táborba vonzotta mindazokat, akik a Balkán gyarmatosításán nyerhettek volna. (Mind a már Boszniában eredményesen fungáló adminisztrációban betöltendő állások, mind a szabad vállalkozási lehetőségek reményében.)

Amint sejthetővé, érezhetővé vált, hogy a sikeres gyarmatosítás helyett a Monarchia szétbomlása lesz a háború végkimenetele, úgy a háború egyre inkább a magyar társadalom különböző osztályai és rétegei között lobbant fel, a magyar társadalom *polgárháborújává* eszkalálódva. Ez a küzdelem egyrészt az uralkodó és az alávetett osztályok között lángolt fel, azonban még élesebben és még kielezettebben s egyúttal végzetesebben: a nemzetet vezetni hivatott (régi és új) középosztály között. E háború tétje az volt, hogy az antagonisztikusan ellentétes érdekű társadalmi osztályok harcát ki tematizálja, irányítsa és uralja. Azt eldöntendő, hogy milyen – kik számára privilegizált – világ rendezkedjék be a háború színjátéka után.

Hogy ez a társadalmat belülről feszítő tét milyen döntő súlyú volt, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a tartalékos tisztek irányította hatalmat – a Tanácsköztársaságot – még azon az áron sem támogatta a hivatásos tisztek vezette társadalmi elit, amikor már a legszűkebb ország határait fenyegették a kisantant haderői. Sőt: éppen rájuk támaszkodva szereztek meg a társadalom irányításának privilégiumát. A „háború” különböző tereiben elkezdett harc a felek számára váltakozó sikerrel, de a magyar társadalom számára annál katasztrofálisabb eredménnyel, az 1989-es rendszerváltásig tartott, s benne felőrlődtek a magyar társadalom legjobb energiái. Ahogy ezt nevezetes esszéjében Pap Károly – egy kordkedvezményel a frontélményről lekésni nem kívánt tartalékos tiszt – metaforája megvilágította: ebben teljesedett ki, a magyar nép „öngyilkos” géniusza.³

* * *

Mit jelenített meg a Shakespeare tollára való gazdag anyagból az irodalom? S mit kanonizált-épített be ebből a magyar nemzet (társadalom) a kollektív emlékezetbe? Vagy egyszerűbben fogalmazva: van a magyar irodalomnak első világháborús nagyregénye?

³ PAP Károly, *Zsidó sebek és bűnök: Vitairat, különös tekintettel Magyarországra*, Bp., Kosmos, 1935, 52.

Mint Henry Barbusse *Tűzje*, Erich Maria Remarque *Nyugaton a helyzet változatlanja*, Solohov *Csendes Donja*, Hemingway *Búcsú a fegyverektől* című műve, vagy Jaroslav Hasek *Svejk, a derék katonája*.

S megint a második világháború (az egyetlen háború második etapja) szemszögéből: van-e a magyar irodalomnak reprezentatív második világháborús nagyregénye? Amelynek katarziséban és diskurzusában feloldódhatott volna a 20. századon átívelő traumasorozat? Nincs. Ugyanis ahogyan a magyar történelem egy-egy meghatározó korszakát reprezentálja egy-egy nagyregény (a *Zord idő*, az *Egri csillagok*, *A kőszívű ember fiai* stb.), úgy a magyar történelem modern korszakának sorsdöntő fordulóit nem dolgozza fel átfogóan szépirodalmi mű. Ami azt jelenti, hogy nem emlékezik meg róla a „kollektív emlékezet”.

Mit jelent a tény, hogy a nemzet nem termelt ki magából 20. századi világháborús elbeszélést? A kérdés, aligha kell bizonyítani, nem a magyar irodalom, de a magyar nemzet önértékelése, szellemi higiéniája szorongató dilemmáját feszegeti.

* * *

Egy korábbi összefoglalóban műfajok szerint csoportosítva térképeztem fel az első világháborúról szóló magyar prózairodalmat.⁴ Most egy másik megközelítésből próbálok áttekinteni ugyanezt az anyagot. Az *emigrációéből*.

A téma kétszeresen is megkívánja ezt a nézőpontot. Az emigráció fogalma azt az élethelyzetet testesíti meg, amikor a szerző kívül él szülőhazája és kultúrája területén, s ami a fontosabb: a társadalmán. Ugyanakkor az emigrációban élő író is közösségben él: különös kisközösségben, mégpedig egy vele azonos nézeten, azonos politikai cselekvés kiválasztotta mikroközösségében, amely inkább azonos a szülőhazájával – noha igen szelektáltan –, mint az országával, ahol folytatja elhagyott hazájában elkezdett és megszokott szellemi munkáját. Tehát egyszerre van kívül és belül a magyar társadalmon, amely egy sajátos nézőpontot biztosít számára térben és időben. Természetes közönségétől és közegétől, valamint a publikálási lehetőségektől elvágvá pedig egy sajátos alkotáslelektani pozícióba kerül. Egyfajta reménytelen szabadságba, amely erős nyomot hagy az írásain. Ezzel némileg rokon helyzet a hadifogság, amelynek a tapasztalatait éppen az első világháborús magyar irodalomból ismerhetjük, s amelynek a tanulsága szerint ez a közeg körvonaláiban az eredetnél kiélezettebben képezte le a magyar társadalom viszonyait és hierarchiáját. Hadifogságba kényszerből kerül az ember (a katona), emigrációba pedig szabad elhatározásából. Bár a határok itt is képlékenyek. S erre is csak az első világháború szolgált példát, amely összehasonlíthatatlanul emberibb volt, mint ugyanez az intézmény a második világháború alatt, amikor inkább a tömegpusztítás eszközévé vált minden oldalon.

⁴ KÖBÁNYAI JÁNOS, *Az elbeszélhetetlen elbeszélés: az első világháború a magyar irodalomban*, Bp., Múlt és Jövő, 2012.

Éppen az első világháború alatt munkálkodó polgárháború lazította fel a hadifogság és emigráció fogalmait. Ezt a skála két szélső pontján lévő példa is megvilágítja. A szerintem a legkiemelkedőbb, magyar tapasztalatot színre vivő első világháborús regény – amely a k. u. k. hadsereg magyar részének a legsokoldalúbb ábrázolása – héber nyelven jelent meg, a Brit fennhatóság alatt álló Palesztinában, Avigdor Hameiri tollából.⁵ Éppen ennek a riport és fikció határán mozgó dokumentumregénynek elemzése tette lehetővé számomra az első világháború epikai összetevőinek modellezését. Zalka Máté *Doberdó* című regénye – a kevés első világháborús magyar regény egyike – Moszkvában jelent meg először oroszul 1936-ban, s magyarul csak 1947-ben,⁶ majd 1979-ben adták ki. (A szakirodalom szerint egy *Csendes Don* léptékű trilógia első darabjaként, amelynek több töredéke ismert.⁷) Mindkettőn ama tartalékos tiszti réteg gazdag front-tapasztalataiból bontották ki művüket, s társadalmelemzéseik is hozzájárultak ahhoz, hogy ne térjenek vissza a még meg sem alakult s főképpen nem nevesített, de a lövészárkokban már bőven megtapasztalt Horthy-Magyarországra.

Zalka Máté neve, vagy inkább fogalma azt a jelenlegi konstellációt is érzékelteti, hogy a szerző tapasztalata – akit mint író és intellektust Ernest Hemingway is nagyra tartott – ne kerülhessen be a diskurzusba. (Az összes nevével jelezett közintézményt, utcanévet törölték a legközelebbi múltban.) S ezzel már azoknak az emigráns íróknak a hatására is utalok, akik főként a háború első szakaszában írták meg magyarul első világháborús tapasztalatukat, de később, életük nagy részét emigrációban töltötték. Például Gábor Andor, akinek *Untauglich úr* című szatirikus regénye a hátország társadalmáról⁸ vetekszik Hasek világhírre szert tett műve groteszk látásával, de ennek a hungaricum számba menő magyar zsidó humorral megírt könyvnek emléke is el kell, hogy sülyedjen, mert a rendkívül sokoldalú szerzőt politikai pályafutása alapján ítélik meg, illetve felejtik el. Még a róla, az újralfedezés igényével megemlékező fehér holló ritkaságú írás is „zavaró elvörösödéséről” ironizál,⁹ ahelyett, hogy arra kérdezne rá, hogy ez a csillogó intellektus, a polgári és a bohém irodalom és életmód képviselője egyáltalán miért vált bolszevikká? Hasonló szerep jutott Balázs Bélának, Gábor bécsi, berlini, és moszkvai emigrációs társának: a filmelméleti munkái, vagy Bartóknak írt librettója okán is az egyik rangos – Heller Ágnes találó kifejezésével – magyar „világértelmiséginek”, aki a *Lélek a háborúban* című háborús naplójában a nemzettel azonosulni kívánó zsidó értelmiségi vívódásának hiteles portréját nyújtotta.¹⁰ (Nem kívánt élni tartalékos tiszti le-

⁵ AVIGDOR HAMEIRI, *Sigaon hagadol*, Tel Aviv, 1929. Magyarul: *A nagy örület*, ford. LÖWENKOPF Kálmán, Bp. – Jeruzsálem, Múlt és Jövő, 2009.

⁶ ZALKA Máté, *Doberdo*, Bp., Cserépfalvi, 1947.

⁷ Lásd ZALKA Máté, *Ivanov és más elbeszélések*, Bp., Szépirodalmi, 1954.

⁸ GÁBOR Andor, *Untauglich úr: regény az itthonmaradtakról*, Bp., Singer és Wolfner, 1916.

⁹ LÁSZLÓ Ferenc, *Fittyet hányt: Gábor Andor (1884-1953)*, Magyar Narancs, 2010/44.

http://magyarnarancs.hu/konyv/elsullyedt_szerzok_xxvii_fittyet_hanyt_-_gabor_andor_1884-1953-74910 (Letöltés ideje: 2015. június 10.)

¹⁰ BALÁZS Béla, *Lélek a háborúban: Balázs Béla honvédtizedes naplója*, Gyoma, Kner Izidor, 1916.

hetőségeivel, s népfelkelőként jelentkezett a hadseregbe.) A napló részletei a *Nyugatban* jelentek meg, valóságos divatot indítva a folyóirat szerzői gárdájában.

S akkor ne is beszéljünk Pogány Józsefről, a Tanácsköztársaság – majdnem Kun Bélával egyenlően elrettentő hívónévvel rendelkező – hadügyi népbiztosáról. Szégyenkezve vallom be, hogy Pogány teljesítményét a legjobb általam ismert magyar háborús (szociografikus mélységű) tudósításnak tartom.¹¹ Pogány, aki korábbi életében irodalmár volt – ma kulturális újságírónak mondanánk – s az Adyt életében kánonná emelő harcokban is részt vett a Népszava szellemi műhelyében, szintén tartalékosként nyerte el főhadnagyi rangfokozatát. Természetesen elolvastam a személyével kapcsolatos – javarészt démonizáló – irodalmat, minden oldalról. Főlöszleges lenne ebben állást foglalni, mert nem a szerző, hanem a ma is érvényes ismeretek rehabilitálásában vagyok érdekelt.¹² A hozzá családilag és eszmeileg közelálló, de valamilyen oknál fogva inszINUÁLÓ Göndör Ferenc is írt háborús riportkönyvet.¹³ Göndörnek a sógorát illető vádak helytállóságáról nem tudok nyilatkozni, arról azonban igen, hogy háborúról szóló fogalmazványai – Pogány művével ellentétben – kompenzáloán lelkesedő, affektáló hangú áriport, amely csak elkövetője tehetségtelenségéről és gyenge jelleméről hagyott nyomot. Fenyő Miksa önéletírásában¹⁴ a *Nyugat* betiltásával vádolja a népbiztost, mert kedvezőtlen kritikát közölt drámájáról, de a folyóiratot, enigmatikus okokból, a Tanácsköztársaság kulturális kormánya nem tiltotta be. (A zsidó kulturális lapokat, a *Múlt és Jövőt* és az *Egyenlőséget* annál inkább.)

Pogány trilógiájának legerősebb darabja a *Lemberg*, amelyben az Osztrák-Magyar Monarchia háborús, ekkor még sikeres erőfeszítéseinek leírásába a soknemzetiségű város körületekintő társadalomrajza szervesen illeszkedik. Felvázolásához imponálóan mozgósította klasszikus és modern irodalmi alpműveltségét, marxizmuson edzett társadalomképét s a témájához felkutatott olvasmányait. Ez a felszínen észrevétlen háttér vezette el a riportalanýáig és a számukra feltett kérdésekkig. Egészen megdöbentő a száz éve elemzett ukrán helyzet regionális és világpolitikai struktúrába illesztésének aktuális érvényessége. A könyv atmoszférateremtése sem utolsó, ha feldereng belőle a Joseph Roth regényei kondicionálta élményünk. Pogány írásának az az egzisztenciális alapja, hogy ő egy háborúban résztvevő, az általa irányított egységért felelős katonatiszt, aki nem melleleg társadalmi elkötelezettségű és széles műveltséggel rendelkező értelmiségi. Ez gyökeresen szemben áll az első világháború író-riportereinek attitűdjével, akik a főhadiszállások exkluzív sajtópáholyaiból „tudósítottak” nem kevés kincstári optimizmussal – nevükhöz és művükhöz képest oly kiábrándító színvonalon. (Lásd Molnár

¹¹ Mászt keresve, véletlenül akadtam Pogány műveire, egy, az *Egyenlőségben* közölt recenzió alapján. POGÁNY József, *Lemberg: tíz hónap a cárizmus uralma alatt*, Bp., Népszava, 1915; Uő, *A meghódított Orosz-Lengyelországon keresztül*, Bp., Atheneum, 1915; Uő, *A földreszállt pokol: az Isonzó eposza*, Bp., Dick Manó, 1916.

¹² Ezt a szorongásos vélelmet vizionálta CSURKA István írása: *Szönyegen a Kun (Kohn) Béla rehab?*, Magyar Fórum, 2010. február 20.

¹³ GÖNDÖR Ferenc, *Szenvedések országútján: háborús följegyzések*, Bp., Népszava, 1916.

¹⁴ FENYŐ Miksa, *Feljegyzések és levelek a Nyugatról*, Bp., Akadémiai, 1975.

Ferenc: *Egy haditudósító emlékei*, 1916; Móricz Zsigmond: *Vérben, vasban, kis képek a nagy háborúból*, Budapest, 1918; Nagy Endre: *Tábori levelek*, Budapest, 1915.) Móricz Zsigmond alulteljesítése nemcsak szociográfusi munkája miatt meglepő, hanem azért is, mert az első világháborúval kapcsolatos legmagasabb-legérvényesebb teljesítmény – bátran mondható világszínvonalúnak – szintén hozzá fűződik: a *Szegény emberek* című elbeszélés, amely a *Nyugat* 1916-os évfolyamának 24. számában jelent meg. Móricz az a remekműve több tanulsággal is szolgál. Elsősorban azzal, hogy a hátszországban, azaz a magyar társadalomban gyökeredznek a háborús társadalom igazi – az epikus elbeszélésnek teret és dimenziókat nyújtó – konfliktusai, amelyeket a világegés tektonikus mozgásai kizökkentettek lassú fejlődésükből. S persze a szerző csak arról tud esztétikai érvénnyel írni, amit ismer: nemcsak a szociologikumát, hanem az azt mozgató ügyét is.

Érdemes elgondolkozni, sőt, kutatni, hogy a világháborúk s bennük a magyar társadalom középkor óta húzóó megadatlanóságainak sorozata miért nem tudott homogenizálódni a nagyepikában? Ha nem is a recepció és a kánon szintjén, de legalább egy regényben. Ha a kutatására sor kerülne, akkor ez nem csak írói életutak, hanem kulturális erőterek vizsgálatát is magában kellene, hogy foglalja, hiszen a szerző nem légyeres térben alkot, hanem megrendelésre, valamint szakmai és laikus közönség számára, markánsan meghatározott fórumokon. Ezek a hiányok nagyon is beszédesen a meg nem örökített eseményt követő korok hiánytalan (teljes) történetére utalnak.

Csak mozaikos töredékek puzzle-jéből lehetne kirakni a magyar világháborús narratívát, amelyet – éppen a nagy kompozíció hiányát is leképezve – az elbeszélés terei is fölszabdálnak. Móricz novellája a hátszország perspektíváját érzékítette meg. Tömörkény István Szegedet ábrázolja, amikor az – éppen a katonai igazgatási központ lévén – a Monarchia fontos városa volt, érezhetően a Balkán egyik kapuja. Karcolatai, kisriportjai azonban semmi drámai erőt nem hordoznak, inkább a mesterségéhez tartozó néprajzi leírásoknak tekinthetőek.¹⁵ Minden szempontból utódja Móra Ferenc *Ének a búzamezőkről* című regénye,¹⁶ amely a háború egyik leitmotívumát – a férfi nélkül maradt falut – „énekelte meg” lírai bájjal és humanizmussal.

A magyar háborús irodalom legkiemelkedőbb s a köztudatba, sőt: az országhatáron kívülre is került darabjai a hadifogság terét és életét jelenítették meg. Kuncz Aladár *Fekete kolostorának*¹⁷ nincs is sok köze a háborúhoz: hősei nem hadiesemények következtében találták magukat a börtönszigeten, noha a foglyok sorsa egzisztenciálisan minden rezdülésében a háború fejleményeitől függött. Ugyanakkor ez az epikai helyzet s persze a kitűnő tehetségű szerző érzékenysége világerzéssé volt képes emelni a fogság törté-

¹⁵ Többször is kiadták őket különböző válogatásokban: TÖMÖRKÉNY István, *Öreg regruták: elbeszélések 1914-1915*, Bp., Szépirodalmi, 1959; Uő, *A kraszniki csata: elbeszélések 1916-1917*, Bp., Szépirodalmi, 1960; Uő, *Katona a kötélén*, Bp., Szépirodalmi, 1989.

¹⁶ MÓRA Ferenc, *Ének a búzamezőkről*, Bp., Lantos, 1927, I-II.

¹⁷ KUNCZ Aladár, *Fekete kolostor: feljegyzések a francia internáltságból*, Kolozsvár, Erdélyi Szépművészeti Céh, 1931, I-II.

netét. Az oktalan, az elszenvedője akaratótól független, csak a vak sors szeszélyének kiszolgáltató fogságét, amelyből a történelem szerves folytatása majd „sorstalanságot” szintetizál. Ahogy Kuncz Aladárnál, úgy Markovits Rodionnál is a nagy újítás, hogy az elbeszélésnek nem fő- és mellékszereplők a médiumai, hanem a tömeg, a kollektívum. Markovits pontosan is definiálja a *Szibériai garnizon* alcímében: *kollektív riportregény*.¹⁸ Ennek a saját élményei zuhogásából magát megcsinált, a szó legjobb értelmében amatőr írónak (ezt az esetlenséget Kellér Andor róla szóló kitűnő portréja is érzékelteti¹⁹) a kezében és szemében minden epikai eszköz „megvolt”, ami szükséges a nagy regény megalkotására. Mindezt tartalmazta a *Szibériai garnizon*t követő másik két háborús könyve. Az *Aranyvonat*, amely a hadifogság és a szülőföld közötti ív krónikája, a „nagy utazás” keresztül a „vértől ázott”, polgárháborús Oroszországon,²⁰ majd a *Sánta farsang*, amely a férfiak nélkül maradt falu regény sémájába tartozik.²¹ (Alapját, egy éppen a háború előtti évben megjelent regény fektette le: Révész Béla *Vonagló falvakja* 1913-ból. Ebben az író az Amerikába „kitántorgott” férfiakat nélkülöző közösséget festette le, feltárva a magyar vidék fájdalmas szociális és szexuális nyomorát, amely aztán a háborúban vált totálissá: ezért ezt az expresszív avantgárd nyelven megírt könyvet akár a háborús művek közé is sorolhatnánk.)

A két riportregény után Markovits igazi fikciót írt, véleményem szerint a trilógia művészileg legértékesebb darabját. Ugyanis e hátország-regény mögött ott áll a háború első kézből megszerzett pandant-tapasztalata. E három helyszín, három fejezet kár, hogy nem homogenizálódott egy elbeszéléssé, regénnyé. Ennek leginkább az lehetett az oka, hogy Markovits nem volt hivatásos (profi) író, s így nem tudta kora és társadalma dinamikáját a kollektív emlékezetbe integrálni. Ugyanakkor szinte emigráns kívülállása a legjobb fényképező pozíciót biztosította számára, ezért az ő trilógiája nyújtja a legérzékibb ismeretet a félmillió Oroszországba sodort, s ott hosszú évekig élő hadifogolyról, akiknek sem a sorsát, sem a 20. századi Magyarországra tett hatását még nem dolgozta fel a történelemtudomány.

Zilahy Lajos *Két fogoly* című könyve a talán legismertebbé vált első világháborús regény, mára feledésbe merült, szerzőjével egyetemben.²² (Amikor a mű megjelent 1926-ban, ünnepelt szerző és a szó szoros értelemben központi – mert a hatalom és az írók közt álló és közvetítő – figura volt, de az 1948-tól 1974-es haláláig tartó emigrációja kifakította nevét. A posztumusz visszatérés csak Márai Sándornak sikerült.) Még a regény címe is megidézi a két epikai helyszínt: a hátországot és a hadifogságot, amelyet szellemes szerkesztésben mozaikosan egymás mellé rendelt. Különös érdeme, hogy a hátországi számban, mint Zilahy más műveiben is, a magyar, úgynevezett „történelmi”

¹⁸ MARKOVITS Rodion, *Szibériai garnizon: kollektív riportregény*, Kolozsvár, Lapkiadó, 1927, I-II.

¹⁹ KELLÉR Andor, *Tökász = K. A., Író a toronyban*, Bp., Szépirodalmi, 1978, 181–216.

²⁰ MARKOVITS Rodion, *Aranyvonat*, Bp., Révai, 1929.

²¹ MARKOVITS Rodion, *Sánta farsang*, Bp., Pantheon, 1933.

²² ZILAHY Lajos, *Két fogoly*, Bp., Athenaeum, 1926.

(avagy, keresztény) középosztály megrendülése és talajvesztése mozzanataról kapunk plasztikusan festett képeket. Azonban a túlcsoportuló szerelmi történet nem ragadta meg a magyar társadalomban végbement „eltörés” nagy és tragikus dimenzióit.

* * *

Az elbeszélés elbeszélhetetlenségét minden bizonnyal az „eltörés” katasztrófája idézte elő, amely nem engedte, hogy a történelem egy fontos mozzanatát – bizonyos természetes kihordási-megemészési idő után – elmondják, megvitassák és elhelyezzék a nemzet elbeszélésének folytonosságába és lelki archívumába. Az 1918 őszére következő év sűrű történései ezt a szinte biológiailag természetes folyamatot megakasztották. Ez volt az az év, amikor mind a regionális, mind a világpolitika, mással lévén elfoglalva, megengedte, hogy Magyarország magával foglalkozzon. Az legyen, ami: külső veszélyek, nyomások, vagy támogatók nélkül magára és magában maradván. A Monarchiából való kiszakadás pillanatában kizárólag a magyar társadalom erői működtek a hajdani hátország helyett önálló országgá szűkült Magyarországon, a front és a hadifogság friss tapasztalatát átélő tömegek cselekvéssorozatában. Példátlan helyzet az ország ezer éves történelmében, talán csak I. (Szent) István hatalma és rendje megszilárdításához hasonlítható jelentőségében, s a társadalom tagjainak részvételét megmozgató hatásában. (Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc az ország lakosságának meglepően csekély hányadát mobilizálta – noha a kollektív emlékezetben ez úgy él, mint az egész ország együttes cselekvése, mint a Bocskay-, a Thököly- és a Rákóczi-szabadságharc.)

Tehát Magyarország ebben az évben megmutatta igazi arcát, szellemét, minőségét, s felvonultatta a maga kulturális, anyagi és politikai erőit. Minden, ami előtte és utána történt –már az Árpád-ház idején lefektetett tradíció nyomvonalán –, az külső hatalmak befolyásolásával történt. Ezt a külső erőktől független, ezért hiteles önképet egyetlen antagonisztikusan szembenálló erő sem kívánta tudomásul venni. Ugyanis egy valódi kép a maga realitásában megmutatkozott erőviszonyokról a – végül is a külföldi hatalmak oktrojálta – rendszerek (a Horthy-, a Rákosi- és a Kádár-rezsim) legitimitását kérdőjelezték volna meg.

A harc a kollektív emlékezetért azonnal megindult az első világháború kataklizmájának földolgozása helyett. Ebben a fő motívumsort az igazi okok felkutatása helyett a másik fél démonizálása játszotta. Ezekben a denunciáló kísérletekben az első világháborúból a forradalmak korába csúszo felgyorsult periódus mint előzmények nélküli origópont került ki, mintha a vízesést nem előzné meg hosszú, a patakából a folyammá fejlődés. Ilyen volt Tormay Cécile *Bujdosó könyve*,²³ s nőmozgalmi társa, Ritook Emma *A szellem kalandorai* című regénye.²⁴ Szabó Dezső emblematikus regénye, *Az elsodort*

²³ TORMAY Cécile *Bujdosó könyve: feljegyzések 1918-1919-ből*, Bp., 1920-1921, I-II.

²⁴ RITOOK Emma, *A szellem kalandorai*, Bp., Göncöl, 1921, I-II.

falu az első, amely a háborúba-forradalomba sodródó Magyarországot, amelynek hátszói képei a regény lapjain is megjelennek, a kiegyezés korától vizsgálta.²⁵ E művekre jellemző a pamfletszerűség, akár a szintén ebbe a szellemi erőterbe és érvrendszerbe csatlakozó Szekfű Gyula munkájára is, a *Három nemzedékre*.²⁶

Ide kell sorolnunk még Babits Mihály később megjelent munkáit is, amelyek ugyan nem érintették a háborút, de az azt megelőző kapitalista fölfutásban keresték a romlás okait. (*Timár Virgil fia*, Budapest, 1922; a *Nyugatban* már 1917-ben publikálni kezdett, de tiltakozásra abbahagyott *Kártyavár*, Budapest, 1923; és a *Halálfiat*, Budapest, 1927.) E több nemzedékre hatást gyakoroló művekre jellemző, hogy a nagy „eltörésért”, sőt magáért a Trianon-traumáért a zsidóságot okolják. Ezzel, ha nem tervezetten, de elismerték: abban a külső erők diktálásánál nélkülvő évben a zsidók hatása számottevő volt. Azé az erőé, amely a magyar társadalomnak az I. Istvántól kezdve alávett osztályai s a megnyerni kívánt értelmisége élére állt egy új programmal és egy új szövetség reményében. Ez a bizalom, szövetségbe rendeződés az első világháború frontjain és a hadifogoly-táborokban teremtődött meg. Működőképességére jellemző, hogy a magyar történelem utolsó, a szó szoros értelmében honvédő háborúját, a Felvidéket visszaszerző Északi hadjáratot (1919 májusában) sikerrel vívta meg ez a szövetség-kezdeményezés, amely jelentősen új erőt, perspektívát mutatott – a régi Magyarországnak a feudalizmusból még ki nem lépett, azt konzerválni kívánó erőivel szemben.

Erről a bizalomról, lehetőségéről szintén születtek elbeszélések. Sinkó Ervin – maga is tartalékos tisztként frontkatoná, majd a magyar Vörös Hadsereg parancsnoka – a maga elbeszélését is a háború utolsó éveiből indította, hogy térben és időben a forradalmak korára – a magyar társadalom tradicionálisan elnyomottjai és a magyar társadalomba néhány emberöltővel előbb bekapcsolódott zsidókból progresszív értelmiségivé váló értelmiségiek frigyét és cselekvéseit s e cselekvések erkölcsi, etikai dilemmáit elemezze.²⁷ Szintén emigrációban született az a regény, ami szerintem magában foglalta a 20. századi nagy magyar elbeszélést. Lesznai Anna *Kezdetben volt a kertjét*²⁸ szintén az „eltörés” okainak keresése és megválaszolása korában kezdte írni – első bécsi emigrációja idején, az 1920-as évek második felében, hogy a könyvírás mint élet- és emlékezésforma fűzze össze második és legvégső New York-i emigrációját (1938-1966) a hazájával, mint Mikses Kelemen a fiktív rokonának írt levelei. Ő egykori vasárnapi körös barátjával, Sinkó Ervinnel ellentétben, nem 1918-1919-cel kezd, hanem ott végzi az elbeszélését. A régi Magyarország végzetes szétesését (sőt magát a cseh fennhatóság alá kerülő körtvélyesi kert történetét, azaz a Trianon-traumát) Szabó Dezsőnél is mélyebbre ásva, a reform-

²⁵ SZABÓ Dezső, *Az elsodort falu*, Bp., Táltos, 1919, I-II.

²⁶ SZEKFŰ Gyula, *Három nemzedék: egy hanyatló kor története*, Bp., 1920.

²⁷ Az *Optimistákat* 1931-ben kezdte írni, s először 1953-ban jelent meg Újvidéken, s csak 1965-ben Budapesten. (SINKÓ Ervin, *Optimisták: Történelmi regény 1918 – 1919-ből*, Bp., Magvető, 1965.) Párregénye, amely egyúttal maga az emigráció, a regény és tanulságainak folyamatos elutasítása: Uő, *Egy regény regénye: Moszkvai naplójegyzetek, 1935-1937*, Újvidék – Budapest, Forum – Magvető, 1988.

²⁸ LESZNAI Anna, *Kezdetben volt a kert*, Bp., Szépirodalmi, 1966, I-II.

korból indítja. S noha ő is – hiszen a főhősét magáról mintázta – a magyar nemzettel új frigre lépni kívánó zsidóságból származik, az ő társadalmi és írói, megfigyelői pozíciója egészen egyedi, pontosabban: központi helyen áll a magyar társadalomban. Ugyanis – ez az elbeszélésének a gerince – a zsidó arisztokráciából, mégpedig annak is talán csak néhány családjára érvényes csoportjából származik, akik szoros kapcsolatban álltak a magyar történelmi arisztokráciával, s ezért magával a nemesi osztállyal. Lesznai Anna, szinte egy nagyobb elbeszélés hatalmánál fogva majdhogynem név szerint lett kijelölve az elbeszélhetetlen elbeszélés megírására. Amit teljesített – ha kicsit későn is. Amikor a regénye először megjelent, a magyar társadalom – emlékszik erre még valaki? – az „új gazdasági mechanizmus” kérdéseivel volt elfoglalva.²⁹

Felpillantva a száz évvel ezelőtti is „befejezetlen mondatból”, az adatokat már a világhálóról „leszedve”, s ezért a képernyőn a mai történelem híreibe is „belelapozva”, nem tudom, hogy melyik történelemben élek. A technika fejlődése nyomán rám zuhogó elbeszélések nem hogy eltávolítanának, de éppen visszavisznek nemcsak a Nagy Háború, hanem a nagy „megakadás” korához, amely, mint egy a megakadt barázdán ugráló lemezjátszóú, elbeszéletlenül hagyta a már megírt, barázdákra rögzített elbeszélést, s ezzel nem engedi vagy négy-öt emberöltő nemzedékét megnyugodni.

S belefogni a saját elbeszélésbe.

JÁNOS KŐBÁNYAI

Amnesia in Literature: The Prose Written at the Time of the First World War

János Kőbányai's paper is centred on two crucial questions. The first is if literature can be a source of history. Second, what does it tell about a nation's collective memory if some of their historical milestones do not appear in novels? After the First World War Hungary gained back its independence, which had been lost back in the Middle Ages. However, the country lost most of its territory and population. There was also a civil war going on in the trenches, especially after 1916, mostly against Jews, who played a very crucial part in Hungarian modernity. The upheaval manifested itself in the battle between official and reservists. It is due to these socio-political factors that, despite some very sensitive and detailed works, no canonical, collectively determining and memorable novel appeared about the great war. Kőbányai highlights report literature and the hostage chronicles. Hungarian literature was rarely examined from the perspective of its migration literature, even though it was due to the revolutions following the Great War that a huge number of Hungary's artists and intelligentsia emigrated. The most valuable works about the First World War were written in the isolation of emigration, and these are still not part of the canon.

²⁹ Lásd e „regény regényét” körvonalazó *Az eltűnt egész nyomában* című utószavam, az új kiadás végén: LESZNAI Anna, *Kezdetben volt a kert*, Bp., Múlt és Jövő, 2014-2015, II.